

Új élmények — régi emlékek

Ha évekkkel ezelőtt — némi emfázissal — felderítésnek minősítettem úti beszámolóimat, ez a gyűjtőcím, amely alatt főként szakmai-emberi tájékozódásra felhasznált külföldi látogatásokról, találkozásokról szóló írásaimat közöltem, mind a közlemények tartalmát, mind szerzőjük szándékát nagyjából kifejezte. Milyen tudományos portyázásról lehetett szó azonban az augusztusi kánikulában, amikor Európa, s főként az a szellemi része, amelyet „tout Paris“-nak szoktak nevezni, nyári szabadságát tölti? Ezekben a hónapokban a barátok és ismerősök rendszerint tengerek partjain vagy a hegyekben hűsölnek, az egyetemek és kutatóintézetek pedig becsukják kapuikat. A hosszas telefonfoncsöngetésekre legjobb esetben valaki annyit közöl, hogy a keresett személy szeptember elején kerül haza.

A nyári körülről visszatérve üresnek éreztem tehát az iszákomat, arra pedig, hogy utólag megfogalmazott anizxokat írjak, álmomban sem gondoltam. Csak nem fogok holmi szubjektívált útikalauzokkal előállni... És tartott ez a nyugodt-boldog állapot egészen addig a napig, amíg egyik kollégám másokkal együtt megbírált, miért nem gondoskodom én is az *Utak, eszmék, viták* című rovatunk rendszeresebb megjelenéséről.

A gyakorlati önbírálat során, e megkésített naplófeleségre készülve el-eltűnődtem azon, milyen sajátos a léte, jobban mondva az utóélete egy-egy élménynek, egy-egy emléknek. Van úgy, hogy a benyomás, s az, ami utána maradt, valahol az emlékezés útvesztőiben lappang, hogy rövidebb-hosszabb idő múltán magától vagy egy hívó szó serkentésére, valamilyen asszociációra hirtelen előbukkanjon. Jelentéktelennek érzett beszélgetések és látványok később tartalomban feldúsítottan jelentkezhetnek, új összefüggésekbe emelve pedig jelentésük is megváltozhat. A lélektan rég keresi-kutatja az álmok és emlékek, a gondolatársítások törvényeit. Annak idején Várkonyi Hildebrand szeminárium dolgozatot íratott velem a „szabadon felszálló képzetek“-ről, az utóbbi évtizedben pedig nagy vitákat provokált az emberi agy ún. retikulációs állományának tanulmányozása, amely a kutatókat ahhoz a feltevéshez vezette, hogy ebben a zónában fészkelnek a tudat alá szorított élmények, s aztán adott ösztönzésre ugyancsak innen emelkednek fel a lucidusabb szintekre. A rossz emlékek elfojtása, illetve a kellemesek aktivizálása mindannyiunk személyes tapasztalatához tartozik. Lehetőségünk van tudat- és tudattalan világunk bizonyos manipulálására, s én éppen erre a képességre számítottam, amikor a képzeletbeli barangolásomat új és régi benyomások között megkezdtém.

A bécsi Westbahnhof a maga lármas-mozgalmas, szüntelenül változó csarnokával soha-nem-volt találkozások ígéretével fogad, s múltbeli érzésekhez tapadó emlék-láncreakciókat indít el. Ha majd feltalálják azt a röntgenkészüléket, amely nemcsak belső szerveink, hanem memóriánk különböző rétegeinek átvilágítására is alkalmas, módunk lesz talán a bennünk örvénylő, egymást keresztező emlékfoszványokról valaminő szinoptikus pillanatképet készítenünk. Addig is maradjunk a jó régi, de bevált önmegfigyelésnél. Lent valahol a legmélyebb rétegekben, ahol a gyermekkori olvasmányok, a szűkebb családi környezet közvetítette sztereotípiák szunnyadnak, az egykori császár város taszító-vonzó képe él. Hisz innen, a Burgból küldték akasztatni Haynaut, a „bresciai hiéná“-t, de Bécsben készült az orvosi hivatásra nagybátyám, akinek nevét örököltem, s aki itt halt meg, miután az egyetem bonctermben vérmérgezést kapott.

A mélyrétegre ráakódott későbbi, most már közvetlen emléküledékek a Ringre visznek, ahol anyám mellett ülök egy padon, s nézem az 1927-es tüntetések idején felgyújtott középületet. Látom magam a másik nagybácsi hinterbrühli villájának kertjében is, ahol a Heimwehr-legények kakastollas vadászkalapjában feszítek, amíg valaki tapintatosan felvilágosít fejfedőm és létem összeegyeztethetlenségéről. A nagy változás előszelei minket is érintenek. Miközben a kertben új pajtasaimmal összecusukható csónakot barkácsolunk, anyám már kötni tanul a városban azon a gépen, amelyet fülbevalójának eladásából vásárolt.

A következő réteg újból lektúr eredetű, érzelmileg viszont ellentmondásmentes. Maturandusként Váradról kísértem izgatott figyelemmel s — a forradalmi ifjúmunkás mozgalom tagjától elvárható — szolidaritással a bécsi munkások 1934-es vérbe fojtott felkelését. Képzletben magam is ott harcolok a Karl Marx-Hof és a Goethe-Hof védői között, a Schutzbundnak és vezetőjének, Julius Deutschnak, de főként a mártírhaltát halt Koloman Wallischnak a példája pedig éjszakai röpcézésekhez ad megsokszorozott erőt.

Tíz évvel később, 1944 decemberének egyik éjszakáján Bécs valamelyik, még működő pályaudvarán nyitották ki először a vagon ajtaját, amelyben majdnem százan szorongtunk, hogy — csodák csodája — őrünk néhány kenyeret dobjanak be a Buchenwald felé tartó foglyoknak. (Nekem nem jutott belőle.)

Több mint húsz esztendő választja el ezt a ma hagymázás álomnak tűnő rövid vesztegelést a Westbahnhof környéki síneken, ama másik fogadtatástól, amely különös zaklatottságával nagyon élénken él bennem. Az 1968 szeptemberében megtartott XIV. nemzetközi filozófiai kongresszusra outsiderként érkezve, rögtön a csarnokban Csehi Gyulába és másokba botlom, akik itthoni hírekre várnak. Gondolatban már a kongresszus üléstermében vagyok, ahová a következő napon jutok el. Most is összeszorul a szívem, ha magamban Adam Schaff kétirányú nehéz küzdelmét eleven ítem fel, amelyet az egyik plenáris elnökeként részben a vaskalaposokkal, részben a hőzöngő diákokkal kellett megvívnia. És valósággal belereszketek, ha visszagondolok arra a drámai beszélgetésre az egyetem hajdani professzorairól készített szobroktól övezett udvaron, amelyet — egyik szünetben — a most elvesztett Alexandru Ivasiucról folytattunk. E baljós emléksorozat ellensúlyozására hadd idézzem fel azonban a polgármester rendezte záróbankett varázsos hangulatát. Táncol a kongresszus... A neogótikus városháza pazarul kivilágított termeiben pozitivisták és materialisták, Althusser-hívek és humanisták, kiérdemesült dogmatikusok és újtók — női kísérőikkel együtt — a hamisítatlan bécsi valcer andalító ritmusára — keringőznek. Ez a koreográfiai teljesítmény a szép reményekre jogosító dialógus-mozgalom látványos, de remélhetően, nem végleges fináléja lehetett.

Bécs vonzerejét számomra nemcsak a roppant gazdag kulturális hagyatéka: Beethoven, Mozart és Schubert muzsikája, Rilke költészete, Karl Kraus kritikája, Freud, Carnap és mások gondolatvilága biztosítja. Ha az ausztró-marxizmus a maga ellentmondásaival nem került is be ideológiai poggyászomba (noha tudva-tudom, hogy Otto Bauerék öröksége is értékesítendő), az a sajátos szellemiség, amelyet a Kreisky-éra viszonylagos gazdasági kiegyensúlyozottságát élvező, Nyugat és Kelet határmezsgyéjén fekvő világváros sugárol, újból és újból felvilágyoz. „Vigyzó szemeimet” különösen azóta vetem Bécsre, amióta 1970 őszén személyesen is felkereshettem az egyik előváros szerény községi bérházában azt az embert, aki oly meggyőzően érvelt a művészet nélkülözhetetlensége és Kafka igaza mellett. A kis előszoba falán rögtön szemembe ötlött a K.u.K. őrnagyí rangjelzéses egyenruhát viselő férfi képe. A zord apa arcú volt, azé a konzervatív tiszté, aki utolsó utasításként meghagyta fiának, hogy mindenekelett a szocialistáktól őrizkedjék. Bent, az ugyancsak szűk nappaliban Lou asszony, akivel gyorsan magyarra fordítottuk a szót, eredeti Sacher-tortával kínált. Ő pedig halk hangon, s derűs kék szeméből bizalmat sugárzón a szocializmus és humanizmus találkozásáról beszélt. 1973-ban, amikor ismét arra jártam, már nem élt. Egyik közeli munkatársra ajándékozott meg önéletrajzi írásának posztumusz kötetével, amelynek borítóján ez szerepel: „Das Ende einer Illusion”... A cím azonban nem eszményei megtagadását sugallta, hanem csak egy hányatott, forradalmas élet során megtapasztaltak tanulságait kívánta tolmácsolni. A *Tagebuch* havonta, többé-kevésbé rendszeresen megérkező számai azóta fel-felújítják ezeket a következtetéseket, s ha a jelenlegi főszerkesztő néhány múltbeli — többek között — az új baloldali törekvéseit kritikátlanul üdvözlő nézeteit nem is tudtam maradéktalanul osztani, 1976 augusztusának egyik késő délutánján már nagy egyetértéssel követtem a csendes Duna-csatorna melletti cukrászda teraszán a szocializmus és demokrácia kötelező kapcsolatáról szóló fejtegetéseit.

A Burg mellett fekszik a Pálffy-palota, a régi-új Bécs számunkra most már sajátos rezonanciájú épülete, amelynek termeiben — Szépfalusi István fáradhatatlan munkásságának köszönhetően — a romániai magyar művelődés számos kitűnő képviselője olvasott fel műveiből. Az aulikus főúr egykori rezidenciája ma egy megújuló szocialista kultúra küldöttei számára is pódiumot kínál.

Kezdő- és záróélményként pedig mindig a Szent István dóm gótikus íveinek képét hozom-viszem magammal. Láttam már karcsú tornyát bombáktól sebzetten, majd az újjáépítés állványaitól körülbástyázva, hogy 1976 nyarán szemem előtt régi épségében magasodjék újból az ég felé. A változatosság kedvéért most viszont

a készülő metró mély árcai veszik körül. Félhomályos hajói változatlanul szemlélődésre készítetnek. Sietünk is Anton Pilgram mesternek az egyik szöszék alól kitekintő, kőbe vésett önarcképéhez, amely világiás jellegével, skeptikusnak érzett tekintetével elkísér majd minket az európai gótikus és barokk építészet alkotásaihoz, s a katedrálisok, a hatalmas templomok transzcendenciára utaló tornyait és kupoláit mintegy ellenpontozva, e remekműveket létrehozó emberre emlékeztessen.

Proustban az a bizonyos teába mártott sütemény íze-illata indítja el az emlékezés folyamatát, az eltűnt idő nyomát követő eszmetársításokat. Most, hogy egy Köln melletti kastélyszerű épület földszintjének tisztas Beamter-otthonában folytatott beszélgetések utózeit kóstolgatom, az én asszociációim is nekilödulnak. Gondolataim az emberi-baráti kapcsolatok viszonyosságai körül forognak. Amióta eszemem tudom, ez a problémákör sokat foglalkoztatott. Az utóbbi években azonban már szinte rögeszmeként követ. Alkati érzékenységetem feltehetően csak fokozták a sorozatos csalódások, ezért is ragaszkodom — ugyancsak végletes érzékenységgel — a próbatételeket kiállt kapcsolatokhoz. De hol az a határ, amelyen túl a szilárdnak vélt barátságok sem bírják ki az újabb teherpróbákat? Az idő, avagy a távolságok választják el a valamikor egymáshoz közel állott embereket? Talán a szemléletbeli mutációk mélyítik leginkább az amúgy is kialakuló szakadékokat? Fel lehet-e venni a barátság évtizedekkel ezelőtt megszakadt fonalait?

Mennyi elevenbe vágó kérdés, és milyen nehéz rájuk egyértelmű feleletet adni! Valószínűleg nem is lehet. A magam (tavaly öt országban szerzett benyomásaitól is megerősített) tapasztalata arra figyelmeztet, hogy egyik ismérv sem abszolutizálható. Idő és messzeség nem szakít el fatálisan. Az utóbbi a közlekedés és kommunikáció segítségével többé-kevésbé áthidalható, az idő megszakította kapcsolat pedig szintén újrateregethető, ha megmaradt valami a régi érzelmi közelségből. Ha még rezonálunk egy kicsit az azonos hullámhosszokon továbbított egykori üzenetekre. Évekkel ezelőtt szenvedélyesen firtattam, hogy a mi korszakunk sajátos viszonyai között sokasodó feszültségek és konfliktusok esetében kinek a készülékében van a hiba. Hosszú időn át tartó illúzióktól szabadulva, keserű tapasztalatok tanítottak meg arra, hogy csak ritkán ismerjük valóban jól egymást. Előítéletek, elfogultságok, indulatok torzíthatják látásunkat. Az ember valóban titokzatos lény, de nem mindig abban az értelemben, ahogy Alexis Carrel gondolta. Renyhéség, rosszul értelmezett büszkeség akadályozhat abban, hogy a magunk és embertársaink közé emelkedő falakat áttörjük. Az akkori vizsgálódás tanulságai között még érvényesebbnek érzem azt a megállapítást, hogy a személyközi viszonyok hálózata kényes, könnyen szakadó szálakból szövődik, s éppen ezért nagyon kell rá ügyelni. A barátság állandó figyelmet és nyitottságot, jó adag beleérző képességet, még több tapintatot és türelmet igényel.

Persze, az ilyen nexusok ápolásához (kizárólag a partnerekre szűkítve most az elemzés körét) sok akadályt kell legyőzni. A szemléletbeli változások nem szükségszerűen rombolnak. Kölcsönös toleranciával és tisztelettel át lehet őket hidalni. Más nyilván a helyzet, ha buzógó neofitákkal kerülünk szembe, ha a rég nem látott barát helyét egy számunkra teljesen elfogadhatatlan ember bitorolja. Olyan, aki nem csupán megtagadja régi elveit, hanem támad, és heveny prozelitizmussal téríteni akar. Az ilyen esetek azonban kivételek. Bizonyos korban túl az emberek nemigen változnak gyökeresen. Senki sem bújhat ki egészen a bőréből. A legtöbben mindenhová magunkkal cipeljük a magunk beidegzettségét, paranoiáit és veszszóparipáit. A környezet, az életforma változhat, a vérmérséklet s a jellem már kevésbé.

Érdekes, hogy hosszú távon is főként azok a kapcsolatok eleveníthetők fel, amelyeknek gyökerei a gyermekkorba nyúlnak. Ezek valóban olyan mélyrétegekből táplálkoznak, ahová az elidegenítő tényezők nehezebben hatolnak be. És még valami. A messzire szakadt gyermekkori cimborának gyakran tanúra van szüksége. A vélt vagy tényleges siker élménye főként abban az esetben realizálódik, ha a karrier eredményei, a státusszimbólumok annak is bemutatathatók, akivel esetleg a grundon együtt fociztunk. Az ilyen és hasonló mozzanatok szerepének jobb megértéséhez emlékeztetni kell arra, hogy a kivándoroltak jelentős hányada idegenben is többnyire hasonszörűek között, valamilyen sajátos gettóban él. A gyökéresztés nem könnyű, gyakran roppant erőfeszítést igényel, s olykor súlyos megpróbáltatásokkal jár. Tudom, nem kevesen vannak olyanok is, akik nehezen gyógyuló neurózisokat szereznek az új helyzethez való alkalmazkodás során. Ami pedig az említett státusszimbólumokat illeti, megszerzésükért a legtöbb esetben igen magas árat kell fizetni idegenergiaiban, egészségben és élettartalomban. Olyan magas ez az ár,

hogy kérdéssé teszi az erőfeszítés értelmét, amely egyébként számomra önmagában sem fogadható el. Summa summarum: az emberi kapcsolatok halálos ellen-ségeként a közömbösséget, az önös betokosodást, az érvényesülés mindenáron való hajszolását ismertem fel. Akit a harácsolás, a karrier, a hatalom démonjai szálltak meg, arra — szinte törvénytörően — a magány, a szó szerinti elidegenedés leselkedik.

A hónapokig tartó szárazság után a Tuileriák kertjének pázsitja szalmaként zörgött, amikor a Louvre-ból jövet holtfáradtan elnyújtóztam rajta, hogy — az utolsó hippik szomszédságában — a szendvics-ebéd utáni, kötelező tízperces sziesz-tának áldozzak. A Szent Mihály útját szegélyező fák levelei is porosan fonnyad-tak, s noha Párizsba az őszi még nem szökött be, színük perzselten sárga volt. Égtek az erdők Franciaországban, a földeken mély repedések támadtak. A víz mindennél értékesebbnek bizonyult, de a Chaillot-palota előtti óriási szökőkút víz-ágyúi hatalmas sugarakat lövelltek a medencékbe. Hiába, business is business... Noha a „bennszülöttek” távollétében a kihalt mellékutak néha egy-egy Chirico-vagy még inkább egy-egy Buffet-képhez hasonlítottak, az idegenforgalom attrak-cióit délelőtt 10 után már elárasztották a teljes üzemmel dolgozó turistaipar szál-lította tömegek. Ady számára Párizs még a „szép ámulások szent városa” volt; 1976 nyarán, mint az előző években, a kondicionált levegőjű buszok csak úgy ontot-ták magukból a műemléket és látványosságot „fogyasztó” nyaralókat. Senki sem akart bármit is elmulasztani, amit pénzé jogán lefényképezhetett, lefilmezhetett, megtapogathatott, egyszóval bekebelezhetett. Nem szeretném magam exkluzívizmusa-son rajtakapni, de tény, hogy amikor lehetett, mindig megvártuk, amíg az éppen betóduló csoport a tárlatvezető ösztökélésére továbbvonult, s csak aztán, a pillan-tnyi csendet kihasználva, siettünk a megtekintendő képhez vagy szoborhoz. A műelvezet mégsem akadályverseny... (És ha már a múzeumok világánál tartunk, ugorjak egyet az időben, és mondjam el, mennyire zavaró-fárasztó volt az amúgy is túlzásfolt firenzei Pitti-képtárban az áradattal sodródni. Még szerencse, hogy egyik barátom, aki pontos topográfiai ismeretekkel rendelkezik Európa összes nagy múzeumairól, szigorúan meghagyta, ne mulasszuk el megtekinteni a palota páratlan kertjét. A hűs lombok alatt jól kipihentük magunkat. A Vatikánban pedig újra bevált az évekkel ezelőtt kidolgozott taktika: nyitás után, semerre sem tekintve, hanyatt-homlok a Sixtus-kápolnába rohantunk. Sikerült is öt-tíz percet egyedül maradnunk, sőt még arra is alkalmunk nyílt, hogy a falak melletti padokon hanyatt fekvé csodáljuk Michelangelo *Utolsó ítélet*ének mennyezetre vetített vízió-ját.)

A párizsi kiállításokhoz visszatérve: nem tudom, milyen belülről a Pompidou nevével viselő új művelődési központ a lebontott vásárcsarnok helyén, de rossz nyel-vek s a fényképek szerint kívülről inkább egy vegyi üzemhez hasonlít. Bizonyára ultra-korszerű, s roppant funkcionálisan szolgálja a nagy összesítő tárlatok meg-rendezését és a képzőművészeti kultúra hatékony terjesztését. Ami a Chaillot-palotát illeti, a modern művészet múzeuma gazdagságával és elrendezésével mély benyo-mást tett rám. Hatásával csak az impresszionistáké vetekszik. A centenárium alkalmából rendezett Brancusi-kiállítás általános érdeklődést és elismerést keltett. Szá-munkra reveláció volt. Rendkívül eredeti és tanulságos a Franciaország legneveze-tesebb műemlékeinek — remek technikával készült — másolatait bemutató rész-leg, az antropológiai és etnológiai jellegű Musée de l'homme azonban, noha alap-koncepciója kétségtelenül igényesen tudományos, kissé elhanyagoltnak tűnt.

Az Invalidusok temploma mellett fekszik — gyönyörű parkról övezetten — a Rodin szobrait befogadó palota. Most, hogy először láthattam a *Gondolkodó* és a *Calais-i polgárokat*, megfordult a fejemben, hogyan értelmezhetik kortársaink eze-ket a remekműveket. Ha a filozófia és az irodalom halhatatlan alkotásaira az egy-mást felváltó korok emberei eltérő módon is reagálhatnak, ha a leűnt századokban megfogalmazott eszmék továbbgondolhatók, miért ne üzenhetnének mást és mást a különböző nemzedékeknek az olyan mély filozofikumot és etikumot tartalmazó szobrok is, mint a Rodinéi? Az alapmondanivaló nyilván azonos, ha úgy tetszik, örök marad, jelentése, akusztikája azonban változhat. A *Gondolkodó* töprengő, ta-lán éppen egy körvonalazódó eszmére intenzíven összpontosító alakja, amelyet már szinte hagyományosan a homo sapiens, a racionalista értelmiségi jelképének tekin-tünk, mostanában mintha gondterheltebb, kételkedőbb lenne. E sorokat írva Robert Jungk nemrég olvasott esszéje jár az eszemben. A jeles jövőkutató, aki legutolsó könyvében (*Der Jahrtausend-Mensch*) a tudósok erkölcsi felfogásában mutatkozó biztató jelenségeket emelte ki, ezúttal kevésbé derülát. A Traube nyugatnémet atomkutató lakásának elektronikus lehallgatásából kippattant párizs botrány kap-csán Jungk arra figyelmeztet, hogy az atomipar további elterjedése a polgárok

fokozott ellenőrzését megvalósító újfajta totalitarizmusnak szolgálhat indítékul. De Rodin *Le penseur*-jének gondterheltségét azzal is magyarázhatnók, hogy a genetikai kísérletek súlyos dilemmái gyötrik. Szabad-e folytatni őket annak a kockázatnak az árán is, hogy az emberi fajra beláthatatlan következményekkel járó bajokat zúdíthatnak? Olvasom éppen, a vezető amerikai egyetemeken az az álláspont is hangot kapott, hogy a tudósoknak e kísérletek felelősségét bizonyos társadalmi fórumokkal kellene megosztaniuk.

A *Calais-i polgárok* viszont mintha büszkébben, áldozatok értelmében biztosabban járnak golgotájukat. A szobrász lángesze felismerte s formába öntötte azt az emberi-közösségi öntudatot és méltóságot, amelyre a harmadik évezred küszöbén nekünk is oly nagy szükségünk van.

A fáraók kincseit, Ramszesz titkait hatásosan tálaló kiállításához még maradt energiánk, de Monet tavirózsáinak megtekintését az Orangerie alagsorában már az a telítettség és fáradtság akadályozta meg, amelyet bizonyára legyőzünk, ha előbb olvashatom el a *Korunk* 1976. 12. számában megjelent szép cikket a nagy impresszionista festőről és remekéről.

Az idegenergiával különben okosan kell gazdálkodni még a nyári kulturális holt szezon idején is. Vannak telefonok, amelyeket otthon maradt tulajdonosaik csengetésre felelnek, sőt akadnak olyan kollégák, akik vidékről sietnek vissza egy találkozás kedvéért. Így jött haza néhány órára a Bergson-kongresszusról Joseph Gabel, az amiens-i egyetem tanára, hogy kétévi levelezés után személyesen is megismerkedhessünk. Űlünk a jellegzetes aglegény-tanyán, amelyet teljesen beborítanak a könyvek és iratok, s szellemi antennáinkkal körültaogatjuk egymást. A szembesítés már az első percek után — legalábbis számomra — frappáns eredményre vezet. Kiderül, hogy házigazdánk azonos azzal a Geröly Kálmánnal, aki a régi *Korunkban* a modern biológia és a dialektika viszonyáról értekezett, meg a korabeli rákelméletekről s a hormonokra vonatkozó legújabb szakirodalomról referált. Milyen boldog lesz Tóth Sándor, mondom az ötleleplezés után. Ismét kevesebb lett egy kérdőjellel a listája, amelyen a meg nem fejtett álnevek és szignók szerepelnek! Így halad előre a tudomány, állapítjuk meg derűs elégtétellel, de máris közös témáink sűrűjében járunk. Gabel, aki Erdélyből származik, orvosi-pszichiátriai tanulmányok után kezdett ideológia-kritikával, társadalomlélektannal és általában filozófiával foglalkozni. Könyvei egy eredeti, érdekes ember figyelemreméltó gondolatait tartalmazzák olyan kérdésekről, amelyek a mai viták előterében találhatók: elidegenedés, hamis tudat, ideológia és utópia. Tulajdonképpen Mannheim hozott minket össze. Az amiens-i professzor értelmezése tudatosította újra s erőteljesen bennem az egykori Vasárnapi Kör tagjának megkerülhetetlenségét az említett problémák tanulmányozásában. Íróasztalomon két dedikált különlenyomat fekszik tőle, s miközben párizsi beszélgetésünket próbálom felidézni, bennük lapozgatok. Az egyik a *L'homme et la société* című folyóiratban jelent meg, s azt az izgalmas kérdést feszegeti, beszélhetünk-e bizonyos rokon vonásokról a régi ismert magyar marxisták között. Hangsúlyozza, nem a magyar marxisták munkáinak összességére gondol, hanem arra a nyitott eszmeiségű irányzatra, amelynek a múlt viszonylatában olyan képviselőit nevezte meg, mint Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Mannheim, Lukács, Fogarasi és mások. Jellemző szerinte erre az iskolára, hogy különös érdeklődést tanúsít az elidegenedés iránt. Nyilván akad vitatnivaló ezen a nézeten, meggondolkoztató, s én éppen azon csodálkozom, hogy — tudomásom szerint — még nem reagáltak rá. Pedig esetleges tévedéseiben is újítónak, termékenyítőnek bizonyulhat.

A másik tanulmány a napokban érkezett, s az amerikai *Telos* című marxista folyóirat 1976. 29. számában látott napvilágot. A hamis tudat s az utópikus tudat viszonyát taglalva, szerzőnk újra Mannheimra hivatkozik, aki annak idején már közös nevezőt talált e két tudatforma számára. A *Telos* tanulmányírója nem fogadja el Mannheim felfogását; határozottan utópiaelles álláspontot képvisel. Bizonyos, hogy Gabel kritikai észrevételeiben jó adag igazság található. Voltak utópisták, akik hajlottak az egyén fölötti teljes ellenőrzés intézményesítésére, de ez a körülmény nem lehet perdöntő általában az utópiák megítélésében. Nem felejtetheti el velünk szerepüket a status quóval szemben megfogalmazott bírálatok s a jövőt előkészítő képzelőerő bátorításában.

Hóni tájakról került Párizsba még a két világháború közötti években Maximilian Rubel is, aki a hírhedt börtön, a Santé környékén épült új tömbházak egyikében lévő lakásán fogadott. A kelet-európai hangulatot az asztalon gözölgő nagy szamovár biztosítja. A méregerős orosz teát kortyolgatva, a beszélgetés a Pléiade sorozat — házigazdánk gondozásában megjelent — Marx-kötetei körül folyik. A megjelenés az elegáns kötésű sorozatban értékmérő és rangadó. Marx nyilván

nem szorult rá erre a fémjelzésre, sokatmondó viszont, hogy a kiadó s a szerkesztők úgy érezték, Marx nélkül a sorozat elvesztené hagyományos reprezentatív jellegét. Rubel az Amszterdamban található eredeti kéziratok ismételt, új tanulmányozása alapján állította össze a szövegeket és a gazdag jegyzetanyagot, amely felfogását tükrözi.

Úszonna után is szenvedélyesen fejtegeti, hogy Marxnál az etikai motiváció meghatározó jellegű. Végtelen álláspontja nyilván reakció mind az ökonomista értelmezésekre, mind az erkölcsi tényező sokáig tartó mellőzésére. Kétségtelen, a fiatal Marx szocialista irányú ideológiai fejlődésében le nem tagadható szerepet játszott az erkölcsi felháborodás, és az sem vitás, hogy az ún. etikai szocializmus örökségében bőven akad még kiaknázható szellemi érték. Ami az utópiákat illeti, Rubel nem oly elutasító, mint másik partnerem. Ellenkezőleg, úgy látja, az utópia valamilyen kiutat kínálhat egy abszurd helyzetből, s az utóbbi évek eseményei javára írja, hogy a társadalomtudományokat új, utópikus dimenzióval gazdagították.

„Pronto“ — hallatszik a meglepően rosszul világított Termini-pályaudvar egyik nyilvános telefonkészülékében. Boldogan nyomom le teljesen a tantuszt, mire az én hangom is hallhatóvá válik a drót másik végén, ahol — csodák csodája — meghívónk, Klári jelentkezik. Hurrá, meg vagyunk mentve, van hol aludnunk, nem kell poggyászokkal megkötözni (hogy más nehézségekről ne is szóljak) éjszaka szállodát keresnünk. Két nappal a megbeszélte időpont előtt érkezünk ugyanis Rómába.

Az Örök Város a választási küzdelmek nyomaival is fogad. Lépten-nyomon plakátok, felhívások. A vizuális agitáció itt még főként grafo- és graffitomániában nyilvánul meg. Az antik romokat, a reneszánsz és barokk emlékműveket festett és és átfestett feliratok csúfítják. Ne legyünk kicsinyesek. Ha a „történelmi kompromisszum“ valósággá válik, és előkészíti Itália demokratikus fejlődését a szocializmus felé, lesz bizonyára elég energia az egész nagy kísérlet lebonyolításához, nem csupán e nyomok eltüntetéséhez. Addig is, amíg ez az út végigjárhatóan bizonyul, különösen kellemes volt a Capitoliumon, a császár és sztoikus filozófus Marcus Aurelius lovasszobra mellett fekvő városháza előtt üldögelni. A Michelangelo terve szerint rendezett tér épületeit felidézve arra is gondolok, hogy Róma lakói Giulio Carlo Argan művészettörténi személyében kommunista listán megválasztott polgármestert állították az Urbis élére.

Negyven évvel ezelőtt halt meg Gramsci, s azok, akik örökségét továbbfejlesztve, a szocializmus olaszországi megvalósításának stratégiáját kidolgozták, és a kommunista párt befolyását tetemesen megnövelték, megérdemelt történelemformáló halhatatlansághoz juttatták. Most, hogy az évforduló kapcsán számos tanulmány és visszaemlékezés foglalkozik „a gyakorlat filozófusával“, a méltatók rámutatnak, hogy Gramscinak (Togliattival és Terracínival együtt) oroszlánrsze volt a párt lyoni kongresszusán (1926) elfogadott tézisek kidolgozásában is. Ezek pedig már akkor széles baloldali-demokratikus összefogást sürgettek, s ily módon a „történelmi kompromisszum“ mai felfogásának előzményeihez tartoznak. Az állandóan gazdagodó Gramsci-irodalom ismeretében számomra is világos, hogy a *Börtönfüzetek* szerzőjének a „történelmi blokk“-ról, az alap és felépítmény újszerűen elemzett viszonyáról, a nélkülözhetetlen kulturális-erkölcsi reformról, s végül, de nem utolsósorban az értelmiség társadalmi funkcióiról szóló nézetei a hagyományostól eltérő módon határozzák meg a munkásmozgalom és az írástudók viszonyát. Az eredeti koncepció pedig hozzájárult az olasz marxista gondolkodás új utakat kereső fellendüléséhez, a „munka és kultúra erői szövetségé“-nek kibontakozásához.

Nem csoda, ha úgy érzem, e nyárutón Róma halmái fölött Gramsci szelleme lebegett...

Ez az érzés valahogy elkísért akkor is, amikor az Angyalvár felől a Szent Péter-bazilikához közeledve, újból s erősebben, mint első alkalommal, megragadott az elébünk táruló lenyűgöző tér és épületesoport sajátos harmóniája. Elfogódottan lépünk be a hatalmas kapuk egyikén, s rögtön jobbra ott van, védő üvegfalakkal körülvéve, a restaurált Pietà, amely így — sajnos — sejtelmesen távolinak tűnik. A vatikáni millió igazán alkalmas arra, hogy (az évszázadok során felhalmozott műértékek látványától kissé szédelegve) az egyházi, illetve a hívő tömegek szerepén morfondírozzak. Itt jobban meg tudom érteni azokat, akik a dialógust szorgalmazták, s olyan politikát kezdeményeztek, amely messzemenően számol a meggyőződések és felfogások sokféleségével. Ezzel kapcsolatban XXIII. János pápára, a *Pacem in terris* kezdetű enciklikájára, az általa támogatott ökumenizmusra és újításaira kell emlékezni. Szellemének tárgyasulását vélem felfedezni a bazi-

lika Manzu készítette új kapuján, a modern művészi szemléletet s a hagyományos tematikát oly szerencsésen ötvöző domborműveken.

A „történelmi kompromisszum“ szükségességéről győződöm meg újból Firenzében, amikor a Sta. Annunziata előtti téren a Kisasszony-napi tömeggel sodródva, számot vetek évszázados népi szokások és hitbéli rítusok összefonódásáról. Firenze azonban számomra is nyilván mindenekelőtt a reneszánszot jelenti. A Signoria épülete a városköztársaság büszke önkormányzati szellemét sugározza, műemlékei pedig a középkori kötöttségekből kitörő ember máig vonzó eszményét idézik fel. A Képzőművészeti Akadémia körszerű, jól megvilágított termében Michelangelo Dávidjának eredetijét szemlélve arra kell gondolnom, hogy Marsilius Ficinus, Cosimo de' Medici neveltje és barátja ebben a városban fejtegette, hogy az ember nem szolgálja, hanem versenytársa az alkotó természetnek. Ma már tudjuk, ez a verseny nem járt mindig egyértelmű következményekkel, a magabiztos, erőt, derüt kifejező Dávid azonban azt is eszembe juttatja, hogy Marsilius Ficinus barátjának, Giovanni Pico della Mirandolának köszönhetjük a reneszánsz életérzés egyik leghitelesebb megfogalmazását. Az akadémia körtermében világosodott meg számomra igazán, miért szól Pico della Mirandola műve az *ember méltóságáról*...

Egyszerűen nem lehet Dávidtól elszakadni. Csak miután valósággal belefáradtunk a remekmű nyújtotta élménybe, s kifelé indultunk volna, döbrentünk rá, hogy a Dávid vonzásában észre sem vettük Michelangelónak az előcsarnok két oldalán felállított befejezetlen szobrait. És akkor pillantottam meg Máténak a márványból nem teljesen kiemelkedő alakját. A benső kiegyensúlyozottságot utólrétegetlen művészi tökélyel közvetítő Dávid után Máté félig kész szobra mintha a benső küzdelmet, az embert ellentétes irányokba taszító-vonzó erők birkózását jelenítené meg. Mátét — Michelangelo víziójában — feltehetően remény és csüggedés keríti felváltva hatalmába. Úgy érzem, Michelangelo az ember kettős jellegét ragadta meg, ezért is tette rám a legmélyebb hatást. Remény és reménytelenség, derűlátás és csüggedés, siker és kudarc, az emberi lét és magartás és lehetséges alternatívái, amelyekkel — egy új könyv gondolatmenetét is alakítva — elméletileg, gyakorlatilag küszködöm. A napokban kaptam kézhez a personalizmus nagy öregjének, a dialógus lelkes hívének, Jean Lacroix-nak a levelét, amelyben ő, aki a reményt a kudarcra, az elbátortalanodással való szerves összefüggésében vizsgálja, a munka megírására ösztökél. Ha tervemet meg tudom valósítani, akkor ezt mind Lacroix buzdító szavainak, mind Michelangelo Mátéjának is köszönhetem.

Ha első nyugati utam adott alkalmat arra, hogy negyedszázad múltán személyesen is találkozhattam olyasvalakivel, aki pusztá léteben a fasizmusra emlékeztetett, három évvel ezelőtt pedig a buchenwaldi láger egykori krematóriumában a személytelen, az egyéntől elorzott halálról, „a halál haláláról“ elmélkedhettem, az idei út új mementókkal figyelmeztetett a fasizmus ma sem szűnő veszélyére s azokra a gyógyíthatatlan sebekre, amelyeket maga után hagyott.

A római graffitók látványa többek között azért gyakorolt rám oly lesújtó hatást, mert a feliratok egy része a szélsőjobboldali, újfasiszta csoportok jelentkezéséről tanúskodott. Ezek a jelszavak eszembe juttatták, milyen sok áldozatot követelő terrorcselekményeket hajtottak végre az utóbbi években ezek a csoportok, amelyeknek tagjait ma is a dicstelen véget ért Duce mítosza tartja fogságban.

Vendéglátónk otthonában a nagy holokausztum árnyai vettek körül. Az asztalokon, falakon látható fényképek Auschwitzban elpusztított atyai barátomra, Klári férjére és ragyogó tehetségű Péter fiára emlékeztettek, akit viszont a gettó romjainak eltakarításán dolgozó több száz váradi deportálttal együtt Varsóban gyilkoltak le.

A múltat idéző beszélgetések során a permanenssé tett névtelen lágerhalál, „a halál halála“ ellen ma sem szűnő küzdelem megrendítő összefüggései bontakoztak ki. Péterre gondolva mondtam el azt az esetet, amelynek főszereplője (aki apját veszítette el) harminc év múltán nyomozni kezdett a varsói tömegmészárlás után. Egy túlélő bizonytalan környezetleírása alapján meg is találta a sportpályát, a vérengzés színterét. A kutatás eredményességét lehetővé tevő — csodával határos — véletlenek láncolatára jellemző, hogy a sofőr, aki egy varsói barát jóvoltából segített a sportpályát megtalálni, gyerekként maga is tanúja volt a kivégzéseknek! Amikor az elbeszélést befejeztem, Klári szó nélkül kiment a szobából, majd egy nylonzacskóban őrzött maréknyi földdel tért vissza. A föld az én történetemben szereplő sportpályáról származott. Klári ugyanis szintén nyomozni kezdett, s ismeretlen varsóiak segítségével szerezte meg az apró rögöket, amelyek Péter vérért is magukba szívták.

Sokáig ültünk és hallgattunk hárman a római alkonyban. Éreztem, tudtam, jobban, mint valaha, hogy Himmler, Eichmann, Höss s a genocidium sok más ki-

gondolójának és végrehajtójának terve: a személyes haláluktól is megfosztott milliók nyomtalan eltüntetése nem sikerült. Ezt éreztem egyébként már a párizsi Notre-Dame székesegyház mögött fekvő emlékműnél is, amelyben ezer és ezer kis villanykörte éppúgy az ő emléküket tartja ébren, mint ez a visszaszerzett halált s emberi méltóságot jelképező, véráztatta földdarab.

Velence barátságtalan arcát mutatta felénk. Szelek korbácsolták a Canal Grande piszkos vizét, a Szent Márk téri kikötő partjait pedig vadul csapdosták a tenger hullámai. A tér maga alig látszott a sűrű esőben; sok száz turistával együtt mi is a templom boltívei alatt, majd bensejében kerestünk menedéket. A „világhíres“ galambok pedig a köcsipkék között húzódtak meg. Miközben szememmel őket kerestem, hirtelen emlékezésem egyik ablaka is kinyílt. Megjelent előttem a régi fénykép, amelyet annak idején annyit néztem. Apámat látom rajta a Campanile tövében. Mosolyog, és az obligát galambetetést végzi. A vihar elültével, amikor mi is megtekintettük mindazt, ami a lagúnák süllyedő-romló városában kötelező, emlékeim láncreakciói újból nekiiramodtak. Most inkább, mint az első alkalommal, a „dèjà vu“-höz hasonló élményt éltem át. Voltak hetek és hónapok ugyanis, amikor a váradi Zöldfa utcai lakás napfényt ritkán látó szobáiban játék helyett inkább az apám küldte anizsokot és színes reprodukciókat forgattam. A Sőhajok hídja mindig félelemmel töltött el, a Dózse-palota kincsei pedig a képzelet szárnyain Velence fénykorába röpítettek.

A történelem s a víz romboló erői alaposan kikezdték a hajdani nagyság és dicsőség cölöpökre épített színterét. A nemzetközi segítség szinte utolsó pillanatban érkezik, a kommunista városvezetőség lelkiismeretes-kompetens akciói pedig remélhetően megmentik Tizian, Tintoretto és Veronese múzeum-városát. Mintha a természet vak energiái mind arra törnének, hogy az emberi leleményesség és széperzés e nagyszerű alkotását veszélyeztessék. A kis bérelt szobában a Biennale fadaralmait pihentük, amikor az újabb Udine környéki földrengés hullámai Velencét is elérték. Lélekszakadva rohantunk az állomás előtti térre, s most némi rezignációval kell megállapítanom, hogy az ember és a természet viszonya távolról sem oly biztatóan alakul, ahogyan azt a reneszánsz nagyjai s a mai tudományos-technikai forradalom felhőtlen optimizmustól eltelt első értelmezői vélték.

Este, az első vonattal elutaztunk. A földrengés miatt azonban menetrendek és útirányok — érthető módon — megváltoztak, s így sajnos kénytelenek voltunk lemondani arról, hogy Újvidéken kiszálljunk. Pedig nagyon-nagyon készültem, hogy Bosnyák Istvánnal, Sinkó Ervin örökségének értő gondozójával és értelmezőjével személyesen is megismerkedjek. Írásai arról tanúsítottak, hogy nem csupán megkülönböztetett figyelemmel kíséri a mi világunkat, hanem nagy érzékenységgel, biztos ítélettel reagálja le azt, ami számára is közelállónak ígérkezik. Vélemények és megfogalmazások egybevetése alapján örömmel állapíthattuk meg, hogy szellemi-erkölcsi adó-vevő készülékeink rendszerint azonos hullámhosszokon dolgoznak.

A szegedi állomáson a másik rokonlélek, Ilia Mihály várt kedves-lelkes tanítványaival. Most, hogy kezét rázhattam vele, úgy éreztem, az a bizonyos áramkör, amely az eszmei-emberi kapcsolatokat hordozza, köztünk az első perctől kezdve jól üzemel. És közben a várost jártuk — most feleségemen volt a sor, hogy gyermekkori emlékeit felelevenítse —, magamban arra a következtetésre jutottam, hogy ez a Mihály egész intézményeket pótol. Tulajdonképpen ő maga is egy rendkívüli hatékonysággal működő intézmény. Mindent tud, ami ránk vonatkozik, s szinte olyan otthonosan érdeklődik Bukarest szellemi életéről, mint amilyen bennfentesen számol be sepsiszentgyörgyi benyomásairól, vagy éppen Szeged hagyományai között kalauzol.

A most harmincadik születésnapját ünneplő kitűnő *Tiszatáj* nem jutott a két világháború közötti tiszavirág éltű lapok sorsára, amire Móra Ferenc szerint a „szegedi részvétlenség“ ítélte őket (ezt egyébként a forradalmas, megváltozott világ új, növekvő kultúrigényei sem engedték volna meg), Ilia Mihálynak köszönhetően pedig valóban egy olyan tájkultúra színvonalas, eszmetágító orgánumává fejlődött, amely abban látja hivatását, hogy e tájak művelődését Európához és az egész világhoz kösse. Az új főszerkesztő, Vörös László és helyettese, Annus József egész szerkesztői gyakorlatukkal bizonyítják, hogy látószögük és krédójuk nem változott. A hónapról hónapra megjelenő „kelet-európai néző“ az egymásra utalt nemzetek és nemzetiségek irodalmának, művészetének kölcsönhatásaira figyelmez, a kritikai rovatban pedig rendszeresen találkozunk a romániai magyar művelődés eredményeivel.

A genius loci gyakran szeszélyesen nyilvánul meg. Szegedre sokáig ama „gondolat” vetett árnyat, amelynek darutollas, böllérbicskás vitézei — Zadravetz atya áldásaitól kísérlen — 1919-ben innen indultak el, hogy hatalomra juttassák a fehér terrort. A városháza falán ott látható azonban a Bálcescu és Kossuth találkozását megörökítő emléktábla, s itt született meg a *Projet de pacification*. Innen startoltak a *Szegedi fiatalok*, akiknek oly jelentős szerepük volt a falukutató mozgalom kibontakozásában. A múzeum egyik termében örömmel fedeztem fel egyik csoportképükön munkatársunkat, Váróné Tomori Violát, akit azóta ultimátumszerűen fel is szólítottam, írja meg visszaemlékezéseit arról a Szegedről, ahol József Attila és Radnóti Miklós diákoskodott. Számomra ez a hagyomány képviseli Szeged szellemiségét, s ezt élteti — a József Attila Egyetem tanáraként — a román—magyar antifasiszta múlt tudós kutatója, Csatári Dániel is, aki a Kossuth-szobor mellett lévő cukrászda teraszán egyik délután éppen a román—magyar történelmi vegyesbizottság munkájáról tárgyilagosan és bizakodóan beszélt.

A kétnapos, élményekben gazdag szegedi tartózkodás után azzal a tudattal indultam vissza Pestre, hogy érzelmes földrajzom atlaszán a Tisza-parti város nem csupán rendkívül értékes baráti kapcsolatok színhelyévé, hanem a szellemi tájékozódás egyik támaszpontjává vált.

KÁDÁR JÁNOS

ENNYI?

Bár kezünk nyomát hordozza minden,
nélkülünk bármi lelketlen, ijesztő.
Büszkék kell legyünk magunkra ezért?

KÍVÁNC SISÁG

utolsó kíváncsággként
bűnét
szerette volna tudni

A JAVÍTHATATLAN

Horgát dobta a csöndes tóba,
horgával együtt merült a gondja.
Fogott — botot.